

Egy örök romantikus

Részletek egy Döbrentei Kornél-kismonográfiából

A genesis

Döbrentei Kornélt szellemi értelemben Reck Gyula tanár úr – „a görög szépség-eszmény és emberideál” – segítette megszületni. A teremtő érintés tornaedzésen, egy előre szaltó ürügyén történt, amikor is az író vallomása szerint: „Reck tanár úr megtanított engem – magamra.” Az önmagára ébredés hozta létre azt a nézőpontot, ahonnan széttekintve megíródhatott a több műfajú nagyelbeszélés. Ennek címe: Döbrentei Kornél – az egyenes gerincű, öntörvényű költő; a talmi tekintélyek arcába kesztyűt dobó magyar úr; a nemzeti sorskérdéseket magára vállaló és azt szenvedélyesen képviselő, írástudó hazafi; a kortárs politikai, társadalmi és kulturális viszonyok prófétai dühű kritikusa; erkölcsi tévelygések, emberi gyengeségek, morális bűnök kérlelhetetlen számonkérője; a közösségi megmaradás tántoríthatatlan szolgája. Egy magyar ikon teremtődött, amelynek lélektana és a kollektív emlékezet általi alakíttottsága a modern, majd a posztmodern kulturális nemzettudatunk sajátos változatát jeleníti meg hűsvér alakban. Döbrentei Kornélt – ahogyan Reck tanár úr és edző irodalmi alakját is – Döbrentei Kornél alkotta meg, és a magyar történelem, valamint a képzeletbeli testen sebesüléseket hordozó magyar nemzettudat.

A születés körülményei kellemetlenek, ugyanakkor kényszerítő erővel hatnak: új minőséget kell kicsikarnia magából az önértés más, magasabb szintjére lépő énelbeszélőnek. „Én akkoriban versenyszerűen tornásztam. Pokoli műfaj, a test kegyetlen költészete hat szeren: nyújtó, korlát, gyűrű, lóugrás, lólungés, talaj. Véresre nyúzott tenyér, magnéziumportól iszapos izzadtság, összeszorított foggal rendre elkövetett csakazértis.”¹ S mindjárt felsejlik a történelmi behatás is: Reck tanár úr, a „kicsattanóan egészséges férfi, akiért rajongtunk”, 28 évesen önkézevel vetett véget életének az 1960-as évek elején. Halála oka rejtély maradt,

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

1 Döbrentei Kornél: Háló nélkül. In *Júdás mint erkölcsi etalon?* Miskolc, 2016, Felsőmagyarország Kiadó, 11.

bár suttogták, hogy az 1956-os forradalom eltiprása utáni szervezkedésben vett részt, s a felelősségre vonás elől menekült a halálba. Alakja egyszerre idealizált minta s tragikus, szájalomra érdemes, de jóvátételért is kiáltó áldozati szerep. Olyan létminőséget képvisel, amely szükségszerűen bukásra van ítélve az el-lenséges, diktatórikus környezetben, a megvalósult szocializmus magyar való-ságában. Tanítása – az általa oly megnyerően demonstrált létszemlélet – szen-tenciaszerű tömörségben és érthetőségben megfogalmazva: „Mindennek van egy belső tartalma, amitől az, ami: ám hogy tényleg az legyen, méltó formában kell megjelennie. Van egy elképzelt tökéletes megnyilvánulási formája, ez az ősmóddal. Ahhoz kell közelíteni, csak akkor érdemes bármit is csinálni, ha erre a tökéletességre törekszel, mondta. És hidd el, olykor egy megszenvedett »sűrű« kudarccal többet ér, mint egy olcsó, híg győzelem. Tehát ne félj, ha nem sikerül azonnal, az most másodlagos. Az elszánás a fontos, hogy a tökéletest akarod.”² Önazonos, esszenciális tartalom és a hozzá hű, méltó forma harmóniája – ez tehát az irodalmi alakká, spirituális mesterré stilizált edző-tanár bölcselete. Az önleleltetés, az önmagunk fölé emelkedés magasrendű tudásának közvetítése: „Az életösztönt legyőzve meg kell érezni a pontot, el kell érkezni a pillanatig, amely villámfénynyel időre megvillantja a tökély lehetőségét.” Látható: a katar-tikus momentum maga a létmegértés révbe érése. Megvilágosodás az önbetel-jesítő önmeghaladás útján.

Tekintsük hát ezt az eszméiséget a Döbrentei-életmű sine qua nonjának? Ez a központi logika munkál irodalmi teljesítményében, közéleti harcaiban?

Ez is – ám, elvontabb, lélektani megközelítésben vizsgálva az identitás témá-ját – elmondható, hogy az emberi éntudatot a halálhoz tartó mozgásban tartó kognitív alapállapot a káosz. Az emlékek, az önreflexiók, az énképek az elmében a ma-guk rendezetlenségében, szabadon csapongó, egymással ellenőrizhetetlenül kombinálódó voltukban képezik a személyiség örvénylő énalapzatát. Ebből a folytonosan változó mentális készletből hozza létre aztán az énépítő, önérte-lmező, az akaratot mozgásba hozó készlet – ontológia vonatkozásban: a Lét Semmiből eredő impulzusa, Martin Heidegger megfogalmazásában: a szoron-gás – az énkonstruálásoknak a halálhoz végtelen sorozatát: a belső énelbeszéléseket. Döbrentei szavaival szemléltetve ugyanez: „az ember természetes állapota az üresség. Az élet átáramlik rajtunk, és ha valami megmarad, mert ki akar feje-ződni, akár éppen általunk, az már kegyelmi állapot.”³ Nem merev, hanem dinamikus szerkezettel van dolgunk, amely a mentális eszköz- és emlékeztár-ból újra és újra az őt megelőzőből szükségszerűen következik, ám minduntalanul, hol parányibb, hol jelentősebb mértékben módosul, s egy vágyott életcél felé mozog. Énen túli, külső visszajelzésre és megerősítésre szorul, ennek birtokában alakul ki – a szintén folyamatként felfoghatón – az öntapasztalásban jelen való személyes, illetve a szociális viszonylatokban alakot öltő egyéni és közösségi

2 Döbrentei: Háló nélkül. In *Júdás...*, 11.

3 Döbrentei Kornél: Rázom a rácsot. Curriculum vitae. In *Júdás...*, 63.

identitás. A pszichológia egyik, az éntudatot a narratívák gondolati rendszerében vizsgáló válfajának megfigyelése szerint az azonosságtudatokról elmondható, hogy azok tervek és gyakorlatok, tervszerű cselekvéssorok, de nem azonosító tulajdonságok. Ha jól értjük, ebből a teoretikus magaslatból tájékozódva az látszik, hogy az identitásoknak nincs kizárólag önmagukban magukra ébredő karakterük, van viszont sajátos történetük.

Ám az emlékek, a reflexiók és a hozzájuk tapadó érzelmek szabadon csapongó, rendezetlen készletéből az énstrukturáló, önértelmező, narratív sémákból építkező készlet az egyén tartós identitásmintázatát és jellegzetes személyiségszerkezetét mégiscsak létrehozza. Az önmagát konstruáló személyiség folyamatos élettörténetének egyszerre alanya és tárgya. A tudatos önreflexió, más néven introspekcio a tapasztalatok lehető legkoherensebb és legharmonikusabb integrációjára képes. Mint említettük, az én autoreflexív elbeszélése funkcionális jellegű, egy cél elérésének szolgálatában áll. Ez a cél elszakíthatatlanul része a személyes identitásnak. A célt kitűző, majd a cél elérésnek aktuális fázisából eredő – a személyiségen túli ítéletekkel szembesülő – önértékelés az a mentális mozzanat, amely képes maga alá gyúrni az önismeretet. Valójában az önértékelés befolyásolja a legerősebben azt az önmegjelenítést, amely az adott szerző szövegeinek olvasásakor előáll az olvasó tudatában. Az olvasóban, aki természetesen szintén nem mentes a befogadás folyamatában saját önreprezentációjának gyakorlásától. Megértése önnön énelbeszélő narratívájából feltételeződik, s oda illeszkedik be mint új tapasztalat.

Ha úgy tekintünk az irodalomra, mint közösségi érvényű, esztétikai megítélésre alkalmas személyes én- és világelbeszélésre, illetve -kifejezésre, akkor feltételezhetjük, hogy az a hatáskeltés, a meggyőződéses igazságközlés, a befolyásolás nyelvileg gazdagon strukturált, kifinomult változatát állítja elénk. Az esztétikai hatás – azaz a tetszés, a befogadás, a sajátta tétel – akképpen magyarázható, hogy abban a személyes én- és világstrukturálás beilleszkedik más személyes élet- és valóságnarratívákba. Lehetőséget teremtve ezáltal közös identitáselemek, közös tudáskincs, érzelmi egymásra hangolódás kialakulására, közös erkölcsi elvekben való osztozásra.

Valóban megvan ennek a lehetősége? Nos, ez a különböző én- és világképek társíthatóságától függ, s ennek meghatározója lehet a származás- vagy élménybeli, alkalmasint az időbeli nagy távolság, áthidalhatatlan kulturális és műveltségbeli szakadék, illetve akár a személyiségképek összeegyeztethetlensége. Közös nyelven, közös történelmi és kulturális tudattal mindez nyilvánvalóan könnyebb.

Döbrentei Kornél bemutatott történetallegóriája a lényegi azonos és a változó esetleges összefüggésében határozottan arról beszél, hogy a változatlan állandó – ha nem is bárki számára adódó tapasztalatából, de legalábbis – intuíciójából, sejtelméből mindenki részesedhet, mert képes rá. Saját életéből merített példa az *Emlék az örökkévalóságról* című nosztalgikus visszaemlékezése húszéves önmagára. Itt a tenger hatalmas csöndessége lenyeli, a szikrázó, gigantikus

napsütés elemészti szemlélőjét. Az évnesztés extázisa a Mindenség megélését segíti elő.⁴ S a maga példázatoságában erre az élményre utal a *Visszavadulás* című kisprózája is. A rózsa elvadulásában az őскеzdehez, a romlatlan állapothoz való visszatérés természetes késztetését látja meg. Ebben az állapotban a bűnbeesés előtti, misztikus időhöz érezheti közel magát az ember.

Az ideális lényegről való tudomásszerzés valósága az esszencialista valóság-felfogással mutat rokonságot. A lényegi állandó nélkül semmi sem létezhet, éppen a lényegi azonosság tesz valamit valamivé. Ez a nélkülözhetetlen tulajdonság a szükségszerűségről szól. A dolgoknak, jelenségeknek van belső lényegük, amely eleve hozzájuk tartozik, és behatárolja létüket. Amint az a későbbiekben szemlélhetővé válik, ez a szubsztanciális létezés kerül érdekes összhatásba Döbrenteinél az egzisztenciális felfogással, amely éppen ezt az eleve meghatározottságot tagadja. Az alkotó fenntartja a jogot, hogy meghatározhassa önmagát és az őt körülvevő világot. Sőt, felkészülve érzi magát arra, hogy ez utóbbit megváltoztathassa, s saját ízlésére formálja. Életét lehetőségként fogja fel, és csak a legpesszimistább pillanataiban látja reménytelenül determinálnak.

A kettő primer megközelítésben kizárólagosságot feltételez – de nem az irodalomban. Az önazonos tartalom és a hozzá illő „méltó” forma írói rendszerében az a helyzet áll elő, hogy Döbrentei Kornél szövegeiben a retorikai többlet felelős az egzisztenciális lényeg kifejezéséért. A vázolt kétféle megközelítés közös értelemben egyesül. Létezik a lényeg, de a nyelven keresztül – igaz, korlátozhatatlan változatosságban, ám „csupán” – megközelíthető, de ki nem mondható. A nyelven túli önazonos tartalom azonban a verbalításra szorul, mert másként megoszthatatlan bizonyosság. Paradox módon oly szoros kapcsolat alakul ki a tartalom és a – végső soron – kényszerű nyelvi forma között, hogy azok feltételezik egymást. Mi több, a – mind változatosságában, mind eszközeinek mennyiségében jelentős mértékű – retorikus alakzatok nélkül nem létezhet a kimondani akart transzcendentális – vagyis tapasztalaton túli – tartalom sem. Mintha csak a forma mibenlétének arisztotelészi meghatározását tekintené magáénak a szerző: a forma, a morphé nem külalak, hanem a létező tulajdon léte, a létezőben ható idea, lételv. Ugyanakkor ez a többlet a maga redundanciájával mindig jelzi is a kifejezés tökéletlenségét: nem éri el a lényegit – nem is érheti el, hiszen az nem vagy csak részben nyelvi természetű létező –, amely ekképpen csak sejtetett, intuitív tartalom, nem definiálható pontosan. Az író megfogalmazásában így szólal meg ez a felfogás: „Sajgó hangzású szó a fájdalom, általánosságban nem lehet véle mit kezdeni, s mint minden szóval megközelíthető dolog, messze szavakon túli tartomány, mit tartomány: világbirodalom. Utazz egyszer keresztül rajta, irdatlansága, irgalmatlansága, akkor fogható fel igazán, amikor személyessé válik. Amikor az idő lesz a test foglyává, lüktető, nem szűnő zárvánnyá.”⁵ S karakteresen körvonalazódik egy tőle – a példa erejéig felhozott –

4 Vö. Döbrentei Kornél: Emlék az örökkévalóságról. In *Júdás...*, 209.

5 Döbrentei Kornél: A hiány maszkja. In *Júdás...*, 42.

eltérővel, a Weöres Sándor-i szemlélettel való összevetésben: „a dimenziókat fölszabadító ihlet és a meglett lényeg-jelentés szavakba öntve, a képzelet és a ki-mondás között mintha nem léteznék evilági küszöb, magától értetődő természetességgel folyik át a szavakba a tartalom, vagy inkább születnek szavak a mondanivalóhoz. Mintha a nyelv nem »csak« a második jelzőrendszer volna, mintha Weöresnél nem tátongna akkora szakadék írás és a leírandó jelentés és látvány között. Mintha nem volna nála a nyelvnek gravitációja: bármit, bárhogyan képes kifejezni, megjeleníteni. [...] közérdekű párbeszéd folyik itt az Univerzummal, melyben újrakezdések szervesen összefüggő végtelen sorozata az idő: hamvas örökkévalóság.”⁶

Döbrentei Kornélnál is a Mindenség van célba véve, de másféle nyelvi úton.

„Ésszel mérhető pontokon is túlra”

A Döbrentei-szövegekről tehát elmondható, hogy a lényegi állandót kísérlik meg fáradhatatlanul megragadni, nyelvileg kifejtetté tenni. „A különböző művészetek a »megfoghatatlan« iránti törekvés eszközei. Ideál, eszme, a szó szálnalmas igyekvése a nyers valóság esszenciája felé, amely a lét, a létezés folyamatos megnyilvánulásában: a tettekben és történesekben mindig végső indítékként vagy tartalomként fellelhető.”⁷ S minden bizonnyal ebbe a látásmódba sorolható a következő bók is: „Nagyra becsülöm azokaz az írókat, akiknek minden sora mögött aranyfedezet van.”⁸ S ide tartozik a vers az eszme, az ideál melletti „áldozat és áldozásnak”⁹; a költészet „örök kategóriának”¹⁰ a titulálása is.

Míg egyrészt a „milyen reménytelenül hatalmas a távolság a leírt szó és a kifejezendő tárgy között”¹¹ belátása dominál, addig hasonló erővel hat az a felismerés is, miszerint: „Egy eszme igazságába vetett hit adhat emberi tartást, tartalmat: megértésre, türelemre, még jóságra is ingerelhet – ám a költői talentumot nem pótolhatja.” Evidencia ez, hiszen, mint hirdeti: „a versek két fajtáját ismerem. Van jó vers és rossz vers.”¹² A költői formába öntés kihívás, feladat. „A születés és a halál intervallumába zárt létezést nem bírom elfogadni. Csak elviselni tudom, de úgy, hogy kicsikarnám minden titkát. [...] Egyetlen választás marad: vállalni sorsomat és cselekedeteimet, munkám révén megmaradni az időben. Úgy érzem, erre kötelez a föld, amely felvértezett a harcra, és

6 Döbrentei Kornél: Hamvas örökkévalóság. In *Júdás...*, 30.

7 Döbrentei Kornél: A hetedik nap, vasárnap. In *Júdás...*, 14.

8 Döbrentei Kornél: Csak elviselni tudom. In *Júdás...*, 12.

9 Döbrentei: A hetedik nap, vasárnap. In *Júdás...*, 14.

10 Döbrentei Kornél: Amíg a hír Marathontól megérkezik. Vita a költészetről. In *Júdás...*, 15.

11 Döbrentei: Amíg a hír Marathontól megérkezik. In *Júdás...*, 15.

12 Uo.

a hazám: Magyarország.”¹³ Az elhivatottságot indokolja az az ismeret is, mely azt állítja: „A művészet a társadalmi tudathordozók koncentrációja, mert magába foglalja a filozófiát, a vallást, a politikai, erkölcsi nézeteket, közvetve az ideológiát.”¹⁴ Az élet és a költészet lehetőségjellege, a személyes alkotás egzisztenciális súlyú és érvényű cselekvésként való felfogása domborodik ki ezekben a véleményekben.

Az ars poetica a kettős alapozás metódusáról beszél: „Tény, a költészetre is érvényesek a dialektika törvényei. [...] A vers dinamikáját, tehát belső feszítő erejét a [...] kettősség, ha úgy tetszik, ellentétpár adja: »az ideálokra való valószínűség« és a »nyers élet másszerűsége«. A költészet a csodának az a mechanizmusa, ahol a »helyiérdekű« valóság közegéből a fenti ellentétpár egymást tagadva egységre lép egy magas fokú szintézisben, amely már maga a mű. A benne robbanó feszültség hatására e helyiérdekű valóságból részben kiszakad, és megkísérli az »áttörést« egy másik dimenzióba, »ésszel mérhető pontokon is túlra.«”¹⁵ A disszonancia tehát csak az alkotásfolyamat része, egy magasabb szintű konsonanciába illeszkedik: „az alkotások megegyeznek a legalapvetőbb dologban, ami nélkül meg sem születhettek volna, ezt a mű és eszme (ideál) egységének nevezem”.¹⁶ Az esztétikai távlat a harmónia elérése. S ez az ideál kap egy metafizikai kitérítést is: „A költészet lényege számomra az istenhitnek fontos megnyilvánulása. Kaptam egy nyelvet, képzeletet, amely fölött csak részben uralkodom. Az isteni kegyelemből árad rám a műnek az a része, amit ihletnek is nevezhetünk. A versírás számomra az őszinteség maximuma. [...] Hiszem, hogy a művészeteknek és a művészeknek van egy külön státusa Isten szemében, ez nem valami végleges elrugaszkodást jelent a valóságtól, inkább végletes »benne levést«, alkalmat és helyet, amikor és ahol ki kell vívnom mindennapi szabadságharcomat, megtisztulásomat.”¹⁷ Költői mivoltát egy felsőbb szellemiségnek való kiszolgáltatottságában fogja fel, amelyről csak intuíciói lehetnek. „...a költészet kicsit olyan is, mintha ima lenne: van ebben segélykérés és életben maradási kérés is”.¹⁸

A művészi alkotás részben divinikus eredeztetése, részben szabad emberi tettként való értelmezése visszautal a modernség szellemi és kulturális áramlatának korai időszakába, sőt bizonyos elemében az azt megelőzőhöz, a vallásos, a szubsztanciális tudat világgképéhez vezet el. „A kereszténység számomra nem csupán vallás, hanem igazság, szépség, jóság harmóniájának az alapja és felépítménye is. Azt az erkölcsi rendet jelenti, amely megőrzi a benső világ egységét

13 Döbrentei: Csak elviselni tudom. In *Júdás...*, 12.

14 Döbrentei: A hetedik nap, vasárnap. In *Júdás...*, 13.

15 Uo.

16 Döbrentei: A hetedik nap, vasárnap. In *Júdás...*, 14.

17 Hűség a hazához, hűség a hithez. Haider Márta interjúja Döbrentei Kornéllal. In *Júdás...*, 233.

18 *Magyarországgal Istennek terve van*. Döbrentei Kornéllal beszélget Bene Éva. Budapest, 2006, Kairosz Kiadó, 7.

a tájjal, a hazával, amit a görögök óta harmóniának nevezünk.”¹⁹ S ehhez, az ókori phüszisz életérzésének tulajdonképpeni felemlítéséhez, illetve a logocentrikusban megalapozott értéktudathoz vegyünk még hozzá egy újabb komponenst! „A költészet egyike az emberi szellem maratoni távjainak. Valóban nagyon hosszú az út »lélektől lélekig«, amíg a »kiválasztott« kevesek által új formákban megfogalmazott és új tartalmakat hordozó igazság *valóságos tulajdonná* lesz egy nemzet tudatában.”²⁰ Elénk áll a nemzet fogalma az írás mint cselekvés értelemadó közegeként, s kimondatik a kiválasztottság elhivatottsága. Nagy klasszikusainkkal egybecsengően írja, hogy „...ebben a hazában, nem ritkán, a saját egzisztenciájú fájdalom a nemzetével egybe esik”.²¹

Minden ok megvan rá, hogy ezekkel a paraméterekkel a magyar irodalmi hagyomány örök hivatkozási pontjára, a romantikára mint szemléleti forrására mutassunk rá, s kimondhassuk az ítéletet: Döbrentei Kornél költői-írói attitűdje, írásainak jellege hamisítatlanul romantikus – annak minden ódiúmával együtt.

A Döbrentei-életmű nemcsak stílusában, hanem egész lényegében romantikus – némi sajátos „korjelleggel”. Nem kései romantikus, nem epigon, nem afféle irodalmi búsképű lovag, aki tragikomikusan keresi szükségszerű szelmalmát. Ez az irodalom és közéleti aktivitás „örök” romantikus.

„Van behajtani való a sorson” – a panasz

A fejezetcím idézete fiataloktól elkíséri útján Döbrenteit. „Az ifjúság egyetlen boldog pillanat volt”²² érzése hamar elszállt. Korán rádöbent, hogy ő „egy szétvert történelmi osztály fia”, egy „lényegi megtörési kísérlet” önkéntelen tárgya. „Az apám átmenekített, megmaradt tiszti kardja, amellyel a Ludovika kertben a Kormányzó úrra esküdött föl, s ezt a gesztust a későbbiekben hanyányit sem tolerálta a kommunista rendszer, és minket is, az akkori pártterminológia szerint horthysta tiszti ivadékokat, igyekezett másodrendű állampolgárként kezelni.”²³ „Katonacsaládból származom, abból az osztályból, amelyet bűnbaknak tettek meg [...] Én osztályidegennek voltam elkönyvelve [...]. Engem az óvodába is baráti protekcióval sikerült »benyomni«. Egy diszkriminációval sújtott családba születtem bele. Hárman vagyunk testvérek, az apánk alig tudott eltartani minket. Anyámnak is, aki egy honvédezredes lánya volt, kétkezi munkát kellett végeznie. A Lampart művekben a hatalmas döngölő présgépek melletti helyre osztották be. A füléből csorgott a vér, mert megpattant

19 Hűség a hazához, hűség a hithez. Haider Márta interjúja Döbrentei Kornéllal. In *Júdás...*, 233.

20 Döbrentei: Amíg a hír Marathontól megérkezik. In *Júdás...*, 15.

21 Döbrentei Kornél: Kirabolva és megalázva. In *Júdás...*, 340.

22 Ki vagy Te, Döbrentei Kornél? In *Júdás...*, 5.

23 Döbrentei Kornél: Emésztő. In *Júdás...*, 36.

egy ér – halláskárosodása innen datálódik –, akkor közölte a párttitkár, hogy csak dögöljön meg az a rohadt népnüyző. Az általános iskolát jeles eredménnyel zártam. Erdésztechnikumba szerettem volna menni, vagy mezőgazdásznak, de az iskola igazgatója meg az osztályfőnököm közölte – behívták apámat –, hogy ne is álmodjon, hogy a fia ilyen »pedigrével« odakerülhet. Így maradt a Steinmetz Miklós Gimnázium, amely sejtetően nem Budapest legelitebb gimnáziuma volt. Engem ide sem akartak jeles bizonyítványom ellenére felvenni. Az akkori igazgató, Újváry tanár úr, aki, mint kiderült, apám franciatanára volt a háború előtt, felfigyelt a nevemre, és így valahogy bekerültem ebbe az iskolába.”²⁴

A léthelyzet felfogásából, de sohasem elfogadásából elindul az a panaszárdat, amely az önkép meghatározó komponensének, az üldöztetésnek és az áldozattudatnak a megszólaltatója. Ez az állapot felismerése korai életszakaszra is kiterjed: „Én Rákosi pajtás alatt végeztem az általánost, titkon tanítottak hittanra, és mást tanultam otthon, mint az oskolában, és erről nem volt szabad beszélnem, mert a családom férfitagjai közül jó párat talán ki is végeznek, ha nem tartom a számat. Engem – akin az egymásra következő diktatúrák kipróbálták magukat (az eredmény közismert) – ezek a rezsimek nem kedveltek, azt mondom, érthető.”²⁵

Az érettségi utáni életkezdés esélyei fölöttébb behatároltak voltak. A fiatalember evidens reakciója az elrendeltséggel szembeni ellenállás választása volt. „Valahogy ki kellett törni abból a távlattalan létezésből, nevezzük inkább vegetációnak, amely életlehetőségül jutott. Mindig, mindenütt falak, gátak, tiltások, dogmák és hazugság és hazugság, lélek-, szellem- és jellemnyomorítás, ez volt, ami ifjúságom színteréül jutott. Nem lehettem erdész, nem lehettem bölcsész, ám lehettem kocsikísérő, raktári segédmunkás.” Idézetekbe foglalva így fest tehát az antré a szocialistának nevezett, a proletárdiktatúra igáját nyögő Magyarország igazságtalanságainak, a Döbrenteien kívül még számos „psalmust” megszületni engedő realitásához.

A költő fantáziáját ugyancsak megtermékenyítő és rabul ejtő motívumává vált a tenger. A tenger, melyről tengerészként, a Tengerészti Akadémia hallgatójaként – ahová ugyancsak informális, személyes kapcsolat révén juthatott el – az Adria- és a Földközi-tengert járó hajóként szerezhetett tapasztalatot. Motívuma átlényegül: „Nekem a tengerészet teret jelentett, megváltást.” Legálábbis annak elképzelését, hiszen „a megváltás elmaradt, de időt nyertem s tekintést a lét különböző síkjaiiba és önmagamba”.²⁶

A tenger nagy távlatai a belső önfejlődés fontos állomását jelentik. A maga fizikai valóságában megszakad ugyan az élmény, hiszen a tengerész nem fejezi

24 Trianon a világ bűne. Beszélgetés Szidiropulosz Archimédesszel. In *Az igazság merész állítása*, 250.

25 Döbrentei Kornél: A sárkány és az elrabolt királylány násza. In *Júdás...*, 89.

26 Döbrentei: Rázom a rácsot. In *Júdás...*, 60–61.

be az iskolát, s inkább a szárazföldet választja élete elemének. Még a hullámokat szeli, amikor 22 évesen, Éhesek címmel megjelenik első verse az *Élet és Irodalom* hasábjain. Váltás következett be, mely a személyes önbecsülés szempontjából minőségi ugrás, ugyanakkor mentálisan a belső folyamat konstans része. „Nem tagadom meg az önkipróbálás lázában égő tengerészfit, aki voltam. Remélem, ő sem engem, bármily elszánt és hetyke. A hetykeség a későbbiek folyamán jobbra fanyar öniróniává szelődött. Az ünnepélyes fontosságtudat megfakult, kifáradt. Az öntúlértékeléstől gondosan megóvták a »realitások«, különben is, errefelé az idő inkább a liliputiságnak kedvez.”²⁷ 1995-ben veti ezt papírra, s ön- és társadalmi látletele általánosan pontos – annyi megszorítással, hogy az önfegyelműző irónia az idő előrehaladtával egyre inkább vált át dachba, éles kritikába, majd haragba.

Lássuk a fokozatokat!

Példa a tényszerű mérlegelésre. A kommunisták „könyörtelenek voltak éppúgy az internacionalizmust elutasító, a hazaszeretetet őszintén megvalló-vállaló munkás-paraszt fiatalokkal, mint a »történelmi középosztály« maradék ivadékaival szemben, utóbbiakat minden eszközzel igyekeztek kiszorítani a közéletből, a közgondolkodásból. Zömüket nem engedték magasabb iskolákban továbbtanulni, engem sem, ellenben mindent elkövettek lumpen-prolivá züllesztésünk érdekében. Számosan voltak, köztük én is, akik »beleszülettek a készbe«, s kiérdemelték a segédmunkási státust. Mélyen alámerülhettünk [...] a szocializmust építő Magyarország hétköznapijaiba, azaz a szocialista realizmusba. Mint életanyag nem jött rosszul egy »pályakezdő« fiatal költőnek, aki én is voltam.”²⁸

Második fokozat a helyzet okozóinak, az üldözőknek célkeresztbe kerülése. „Én ide végül is, ha karddal is, nem mindenek, csak költőnek jöttem, s ez tán nem kevés, még ha igaza is van Csokonainak: az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon. Bár a kérdés felteendő: biztos, hogy mindig a költő a bolond? Még ha Istók is?! Tény, a költőség a szabadság tágas terével jár, ilyen értelemben több mint politika, s egyben azzal is, hogy szűk: merthogy, Petőfivel szólva: Sors, nyiss nekem tért. No, ez valójában soha nem történt meg. Zörgettem, zörgettünk, és nem nyitattott meg. A mai napig sem. Ez nem akkora baj. Az igen, hogy ezt valakik, valahol mindig így akarták, akarják. Régi és új undokok, hogy Adyval éljek.”²⁹

Újabb lépcső a lelki folyamatban az önérzetes protestálás. „Dühített, hogy a magyarságot az orránál fogva vezetik, és ez ki is derült írásaimból. Első verseskönyvem, orkánszerű politikai ellenszélben, Nagy László és Kormos István segítségével jelenhetett meg. A kritika azonnal elítélt, főként ideológiai okokból: közölték, nem felelek meg a szocialista társadalomépítés kritériumainak.

27 Döbrentei: Rázom a rácsot. In *Júdás...*, 61.

28 Döbrentei Kornél: Hét krajcár vagy harminc ezüst? In *Júdás...*, 213.

29 Döbrentei Kornél: A sárkány és az elrabolt királylány násza. In *Júdás...*, 88.

Vegetálásra kényszerültem, főként anyagilag voltam kiszolgáltatott [...] minden díjazásból kiszorítottak, politikai diszkriminációt folytattak velem szemben kitartó következetességgel. Másodrendű állampolgárként kezeltek, létem folyamatos negligáció volt a hivatalosság részéről. Az erőt, hogy kibírtam, megmaradtam, azt szüleimen kívül jellemerős, nagy tehetségű barátaimtól, példaképeimtől kaptam, sokan meghaltak már közülük, de erkölcsi védőpajzsuk nem múlik az időben.”³⁰

Fellelhető persze az ellensúly megtalálása, az erkölcsi-hivatásbeli elfogadásra találás érzése is. „Amikor 1972-ben megjelent a kötetem, iszonyúan ledorongolták. Kivált a Népszava és hát a Népszabadság. Összefoglalva a vád: szocialista társadalmunk szemléletétől idegen, értékrendünket nem vállaló hang. Azokban az időkben ez a megítélés bizony az ember, a költő kinyíratását jelentette. Nyomorult kedvvel bolyongtam a városban, majd elértem a Hungáriába – részben ez tényleg Magyarországot jelentette –, és megláttam Csurkát és Zelk Zoli bácsit elmélyülten beszélgetve egy asztalnál. Felindult arcomat látva egy szemöldökrándítással jelezték, üljek le. Bátorításukra elmondtam, mi történt velem. Ahogy soroltam a fejemre olvasott bűnöket, Csurka felcsillanó szemmel egyre jobban höhörészett, mintegy elégedetten, nem is nagyon értettem, de azt láttam, egy kicsit sem keseredik el. Aztán kedvesen oldalba lökte Zoli bácsit: – Na, mit szólsz, költő született.”³¹ „Hiszen *boldog úrfikorunkban* személyesen ismertük, asztaluknál foglalhattunk helyet, beszélgethettünk a legendás személyiségekkel. Akár a Hungária Kávéházban, a Fészekben, a Nemzeti étteremben, a Gongban vagy akár a hajnali szilvapálinkás korhelylevesekkel a Csarnok melletti Kis Pipacsban. Ittunk, sokat neveltünk, jókat dumáltunk, egyszóval tanultunk.”³²

S következik a tanulság levonása, egy felkínálkozó szerepre való rátalálás: „A maradék »nemzeti örülteknek« a nemzeti jussból maradt az egzisztenciális szegénység és a több mint ezeréves gazdag eszme, melynek szolgálata iszonyatos velőfacsarással, önellehetetlenítéssel, hogy ne mondjam, afféle mártíromsággal jár.”³³ Ez az élethelyzet kiegészül egy szorosán hozzátapadó járulékkal: „akik egzisztenciájukat kockáztatva vállalják a magyarság érdekképviseletét [...] úgy érzik, árvák”.³⁴ Az erkölcsi köteleességérzés az a többlet, amely érzelmi-
leg is elszakíthatatlanná teszi ezt a köteléket. Magyarországon se költő, se író „nem tévedhet”, s evidencia, hogy magyar irodalom nélkül nincs magyar megmaradás.³⁵

30 Döbrentei: Hét krajcár vagy harminc ezüst? In *Júdás...*, 213–214.

31 Döbrentei Kornél: Akinek szárnyas lova van. In *Júdás...*, 323.

32 Döbrentei Kornél: Ring, biblikus keretek között. In *Júdás...*, 347.

33 Döbrentei Kornél: Röntgenkép egy trójai falóról, avagy szomorú tűnődés-töredék a görögök ajándékáról. In *Júdás...*, 269.

34 Döbrentei Kornél: A szégyen napja. In *Júdás...*, 192.

35 Vö. *Magyarországgal Istennek terve van*, i. m. 133, 139.

Nem árt feljegyezni, hogy az önvallomásokkal szemléltetett kálváriajárás stációiból fakadó létértelmező grádicsok csak részben állíthatók ok-okozati, kronologikusan egymásra következő sorba, inkább jellemző rájuk hogy egymás mellett, hangulati hullámlásban, a másikat erősítve hatnak.

A beteljesített alkotó és gondolkodói szerep a személyes sorson túlmutatóan is, ám ahhoz idomulva a nemzet sorsának analógiájában teljesedik ki.

A fölöttes múlt képviselte

Döbrentei Kornélnál a személyes élettörténet szervesen – mint rész az egészbe – illeszkedik egy szenvedéstörténetként felfogott nemzeti történelembe, illetve az annak tanulságait közvetítő kulturális emlékezetbe. Pontosabban: szembe-sül az illeszkedés nehézségével.

Miben áll ez? Ismételten segítségül hívhatók a magyarázathoz a szerző azon eszmeifuttatásai, amelyek a kollektív sorshelyzetét bontják ki. Ez a sors a személyes megpróbáltatásokkal nagyfokú hasonlóságokat mutat.

„Drámánk, hogy a múltunk, amelyet meghamisítottak, megcsonkítottak, eloroztak, betiltottak, éppen kibeszélhetetlensége miatt nem válhat múlt idővé, televénnyé, miként a fa lehullott lombja.”³⁶ A múlt lezáratlansága mélyen és meghatározóan nyomja rá aztán a jelen életlehetőségire is. „A régi kopjafás, megtartó halál hagyományát egy elveszejtő, megsemmisítő változat váltotta fel: a meg nem születés, a kikaparás. És aki mégis világra jön, az már az anyaméhben kompromisszumot köt, retirál, hátránnyal látja meg a napvilágot, számára eleve napfogyatkozás van, ha magyar.”³⁷ „...az életben maradásról a nyers erő [...] dönt, szentesíti a végeredményt: ki éli túl, mely nép marad meg, tarthatja meg történelmileg belakott hazáját. Írماغja milyen feltételek közt csirázhat tovább, főként úgy, hogy rendre kétségbe akarják vonni e hazához való ősi jogát, eltagadják, vagy ami még rosszabb, meghamisítják a múltját. S ha vállalja gyökereit és felveszi a harcot azok ellen, akiknek ez a Kárpát-medence csupán puszta haszonforrás és nem anyaföld, akkor túsul ejtik a saját hazájában, szellemi szögesdrótok közé internálják, s a globalizáció nevében gettósítják akár. [...] a létharc Káin óta tovább fajult. Aki odatartja orcája másik felét is, annak nagy valószínűséggel letépik az egész fejét. Ebből következik: a leggyakrabban az vész el, aki nem ránt vagy nem időben ránt kardot.”³⁸ „Aki a magyarság érdekében igazmondásra mer vállalkozni, kardélre hányatik.”³⁹

A létgond a végletekig, élet-halál harcig feszített. Minden magyar a keresztény sorsfelfogáshoz hasonlóan születésétől fogva magán viseli a „bűn” bélyegét.

36 Döbrentei Kornél: Csodaszarvasból bűnbak. In *Júdás...*, 127.

37 Döbrentei Kornél: Fegyver a feledés ellen. In *Júdás...*, 204.

38 Döbrentei Kornél: Nagy lelket növesztetni. In *Júdás...*, 102.

39 Uo. 103.

„Mily abszurd dolog, hogy ebben az országban magyarázkodásra kényszerül az, aki használni meri a szót: magyar.”⁴⁰ A mai Magyarországon „szünet nélkül vádolnak, megbélyegeznek azért, mert hűek akarunk maradni ezeregyszáz éves ittlétünkhöz”.⁴¹ Priuszos nép vagyunk: már csupán mi maradunk elmarasztalva a kollektív bűnösségben.⁴² Baj és hiány „a magyarságra mesterségesen rákényszerített bűnösségtudat sulykolása, ugyanakkor a magyar néptől való bocsánatkérés elmaradása”.⁴³ „Hogyan lehet, hogy minden népnek kötelező feledni, megbocsátani, csak egy kisebbségnek van oka-joga nemzedékeken át gyűlölködni, halottait siratni vagy többszörösen megfizettetni, már-már gusztustalan üzletelődít folytatni velük kampányszerűen. Szerencsétlenek nem tudnak nyugodni békében. Pedig rájuk férne. Ha például a zsidóság nem békül meg heted-ízigen se, akkor a magyarságnak a vele szemben elkövetett égre kiáltó igazságtalanságok miatt miért nincs joga békétlenségének hangot adnia, elégtételt követelnie? És ha mégis nekifohászkodik, rögvest beledöngölik a nacionalizmus vádjának gyorsan kötő, mert bő nyállal kevert, betonjába. Már megint és még mindig kettős mérce.”⁴⁴

A trauma azonban még fokozható, ugyanis a sorsfordító cselekvés lehetősége szinte reménytelennek látszik.

„Sajátos hely ez a Kárpát-medence, ahol, ha úgy akarják, csak agonizálva lehet élni, és még nagy halottként is nehéz igazából hazatérni. Mindazoknak, akik a magyarság összetartására, felemelésére tettek egész életet betöltő kísérletet, mámorosan csüngve az anyanyelven, ezen az elszakíthatatlan köldökzsinóron, amely a lelket tartotta bennünk, az elszánt hitet, hogy lesz még ünnep a világon.”⁴⁵ „Megbélyegzés, kirekesztés a sorsa annak, aki fel meri emelni a szavát.”⁴⁶ „És ha a Kossuth téren összehajol végre nem négy-öt, hanem másfél millió magyar, öntudatos méltósággal, fegyelmezett lelkesültséggel, nem megadva magát a reménytelenségnek, hanem teli hittel, sóvárgással egy új Magyarország után, egy bensőségesebb, lakhatóbb, büszkén vállalható haza iránt, az már fasiszta.”⁴⁷

A közösség becsületéért és helyzetének javításáért való személyes kiállás pátosza sem magától értetődő azonban. Ahogyan az már Berzsenyi alakjának megfestésében feltűnt, a szereptudatot értelemegészsébe fogó valóságkép is a maga gazdag retorikájában erősen stilizált, a realitásoktól részeiben akár el is emelkedő, absztrakt jelentésvonatkozású, jelképes világot jelenít meg. A belőle eredő

40 Döbrentei: A szégyen napja. In *Júdás...*, 192.

41 Döbrentei Kornél: Önvizsgálat nélkül nincs önismeret. In *Júdás...*, 116.

42 Döbrentei: Nagy lelket növesztetni. In *Júdás...*, 102.

43 Döbrentei Kornél: Nagy gondolat mögött a kullogás. In *Júdás...*, 176.

44 Döbrentei Kornél: Nincs kultúránk a boldogsághoz. In *Júdás...*, 173.

45 Döbrentei: A rendíthetetlen. In *Júdás...*, 193.

46 Döbrentei Kornél: Az eltűnt olvasztótégely nyomában. In *Júdás...*, 182.

47 Döbrentei Kornél: A Pannon Rádió végnapjai. In *Júdás...*, 181.

jelentésvonatkozások a tapasztalati-gyakorlati élet szimbolikus képében egyesülnek. Ez a kép a maga emocionalitásában, drámai dinamikájában, egy a jelenségekből megértett s mindenáron kimondani akart általános igazság képzetében nagyon is írói, azaz nyelvi valóság. Alapsémái: az ellentétes minőségű erők, a jó és a rossz harca, az élelveli képviselő a halállal szemben, a küzdelem szinte emberfeletti módja, a magára hagyatottság, a magányos küzdelem, az egyéni és közösségi üldözöttség és mártírium, az áldozatiság kényszere és pátosza, a történelmi determináció és az ellenséges túlerő miatti tragikus elbukás, majd erkölcsi diadal.

Szembeszökő, hogy az individuális és a kollektív analógia, az értelemtulajdonítás kiterjeszthetősége az egyénről a nemzetre akadályba ütközik. A közösségen kívüli, hatalmi erők is gátolják a harmónia megvalósulását, ugyanakkor a közösség sem alkalmas annak megvalósítására. Az egzisztenciális helyzetmagyarázat azzal kénytelen szembesülni, hogy nem kap visszaigazolást, nem erősítik meg igazában és morális áldozatát sem értéklik. Tudomásul kell vennie, hogy nem – illetve csak háttérbe szorítva – létezik az általa elvárt nemzeti emlékezet- és értékközösség.

A helyzeten csak részben segít a büszke öntudat kinyilvánítása: „Ám azoknak, akik évtizedeken át folytonosan gyöngíteni akartak, egészen a megszűnéséig, nos, azoknak pedig hálás vagyok, mert soha nem ernyedhettem el, mindig valami vagy valakik ellenére kellett magam felmutatnom.”⁴⁸ A szerep betöltéséhez nem elég a személyes elhivatottság, a dac, hanem birtokba kell venni a közösségi tudat azon feledésbe merült tartalmait, amelyek hiánya akadályozza az eszmény, a személyes és kollektív létlehetőség beteljesítésének a bekövetkezését. S ennek egy útját látja maga előtt az alkotói és szellemi szerepvállaló: a restauráló magatartást. Vissza kell adni, véli, a nemzeti művelődési hagyomány régi tekintélyét! A jelen a múlthoz képest hanyatlást mutat, mert elvesztette az ezeréves megtartó tradícióból eredő, az egyént és a kulturális, illetve sorsközösséget megtartó képességét. Egy példa a múlt fölényének kifejezésére: „1867, tehát a Kiegyezés és 1990 közt úgy az erőviszonyokat, mint a morált tekintve óriási a különbség az utókor hátrányára”.⁴⁹ A jelen és a belőle következő jövőt a múlt tekintélye reformálhatja meg. Azonban – amint az az írói és közéleti cselekvés folyamatában minduntalan nyilvánvalóvá válik – a szándék csak eseti, részleges sikereket hoz. A kudarc ambivalens hatású. Megerősíti a küzdelem ethosát, de indulatos válaszokat is indukál: a jelen állapotainak ostromozását, radikális kritikáját hozza magával.

Az előkép – nyilván? – nem a „teljes”, ellentmondásokkal, törésekkel, szakadásokkal, olykor nehezen vállalható vagy vállalhatatlan eseményekkel terhelt magyar történelmi hagyomány. Az eszményrendszer a romantikus nemzet- és személyiség-felfogás örököse. Fölöttes szerkezete, szuperstruktúrája a Mohács

48 Ki vagy Te, Döbrentei Kornél? In *Júdás...*, 5.

49 Döbrentei: Nagy gondolat mögött a kullogás. In *Júdás...*, 176.

óta folytonosnak felfogott nemzeti szenvedéstörténet. Az önállítás és önrepresentáció ebből az ontológia szerkezetből származik, s oda is kíván visszatérni. Megint csak a keresztény paradigma hatására lehet következtetni: az élet célja a kezdeti, isteni eredetű, vagyis harmonikus, ha úgy tetszik, paradicsomi állapotba való visszatérés. S mivel a múltat a kollektív kulturális tudat közvetíti, ezért a nemzet fogalmisága értéktudatként, erkölcsi elvárásként, egzisztenciális normaként tételeződik.

S a félreértések elkerülése végett: a szerep most nem a szerepjátszás, az alakoskodás, az önelleplezés jelentésben értendő. A szerepterminus ebben az esetben a felismert lehetőséget, a személyes élethelyzet kényszerét és indíttatását, s a megalkotottságát foglalja szemantikailag magába. Érzelmi viszonyulás is, de íróilag a származásból, az egyéni ízlésből és értéktudatból létrehozott szereptudat Döbrentei Kornélé. Betöltése azért válik kikerülhetetlenné, mert – ahogyan azt elméleti síkon Reinhart Koselleck kifejtette⁵⁰ – a múlt többé nem önmagától jelen való, hanem őrzendő és feltámasztásra váró valóság. Az alkotói szereptudat nem más tulajdonképpen, mint helykeresés, vagy talán jobban illő kifejezés a helyfoglaló akarat a közösségi emlékezetben.

Döbrentei kezdetben azzal szembesült, hogy – a társadalomkutató Schudson kifejezésével⁵¹ – az egyéni választás szerkezete bizonyos múltat elkerülhetetlenné, másokat vállalhatatlanná tesz. A társadalmi és politikai konfliktusok szerkezete miatt nem mindig dönthetjük el, hogy melyik múltra emlékezünk, és melyre nem. Találó a helyzetre a francia Pierre Nora tétele: „Azért beszélünk olyan sokat az emlékezetéről, mert nagyon kevés maradt belőle.”⁵² A kommunista ideológia a szépíró múltlátását akadályozta és szankcionálta – ekkor afféle „ellenemlékező” pozícióba szorította. Majd a demokratikus fordulattal bekövetkező új nyilvánosság amolyan posztmodern szituáltságot teremtett: a hangsúly a történelemről a „szabad” emlékezetre helyeződött át, teret engedve a szubjektív relativizálásnak. A múlt kaotikussá, elemeiben felcserélhetővé, variálhatóvá, ironikus játékterré változott – vagy éppen ellenkezőleg: a politikai harcban az ellentétes tradíciók nem kívánatos elemeit stigmatizálták és képviselőiket tabuvá tették. Döbrentei ezzel szembefordulva megmarad a célelvű, homogén és hierarchikus történelemfelfogásnál. Informálisan politikailag tiltott vagy kulturálisan feledésre szánt múltbeli fragmentumokat és hozzájuk kötődő magatartásformákat kihívóan képvisel, vagyis megőrzi konfliktusos karakterét.

A nemzet ethosza képes arra, hogy a személyes emlékezetet, a közös kulturális emlékezetet és a történelmet egyesítse a tudatokban. „Egy emberi közösséghez tartozni annyi, mint meghatározni az embereknek a saját (a közösség)

50 Vö. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezetből” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. Hozzáférés: www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm

51 Vö. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce, www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm

52 Vö. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce, www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm

múltjához való viszonyulásának módját” – állította Holsbawn.⁵³ Az emlékezés közössége nemcsak a modern történeti tudatot segítette napvilágra, hanem műníciónal és eszközökkel látta el a múlt megkonstruálásának módozatait is.

A kulturális emlékezet technológiája, azaz az átörökítés és értékképviselő formai-alaktani-tárgyi sajátosságai Döbrentei Kornélnál a nemzeti romantika eszköztárának sajátos egyéni színekkel való felhasználását, az általa sematizált hagyomány szubjektív képviselőjét jelenti.

Török László: Balaskó Jenő emlékére II., 2009

53 Vö. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce, www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm